

УДК 82.091: [8182»652:94(477)»]

О. В. Гальчук,
Київський університет імені Бориса Грінченка, м. Київ

КРИТИЧНА РЕФЛЕКСІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АНТИЧНОСТІ: ЕТАПИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ

У статті окреслюються основні етапи критичної реценції вітчизняним літературознавством ХХ – початку ХХІ ст. явищ українсько-античного діалогу. Визначається зміст й особливості кожного: активна критична реценція в контексті обґрунтування ідей європеїзму на першому етапі; спад критичної рефлексії й поодинокі дослідження в материковій Україні й переміщення центру аналітики в діаспору на другому етапі; певна реконструкція знань про українську античність разом із деконструкцією радянської ідеології – повернення до естетичних засад наукового аналізу української античності упродовж третього етапу; поліметодологічність «античних» студій, посилення уваги до типологічних узагальнень, актуалізація інтертекстуальних досліджень на четвертому етапі.

Ключові слова: українська античність, критична рефлексія, зрілий модернізм, соцреалізм, поліметодологія.

UKRAINIAN ANTIQUITY IN CRITICAL REFLECTION: STAGES AND TENDENCIES

The article analyzes critical reception by the Ukrainian literature study of 20th – 21st centuries of the phenomena of Ukrainian-Antique dialogue. The terminological definitions' diapason of the phenomenon of perception of antiquity as an intertext is analyzed.

At the same time it is noted that in the twentieth century the history of scientific reflection of Ukrainian antiquity illustrated general trends of literature study perception of such issues: the classical heritage, its meaning and role in the contemporary literary process; peculiarities of mythopoetics; the study of intertextual relations; the specifics of interpretation of works with intellectual dominant and so on.

Stages of «Antique» studies are defined, the content and features of each are determined. Active and critical reception of Ukrainian antiquity in the context of justification of the ideas of Europeanism and definition of cultural and aesthetic reference points in the first stage (1920s); the decline of critical reflection and singular studies in mainland Ukraine and movement of the center of «Antique» studies into Ukrainian diaspora literature in the second stage (from 1928 to the end of 1950s); reconstruction of some knowledge of Ukrainian antiquity (1990s in particular) with deconstruction of Soviet ideology – a return to the aesthetic principles of scientific analysis of Ukrainian antiquity during the third stage (1950 – 1990s); polymethodology of «Antique» studies, increased attention to typological generalizations of artistic phenomena, actualization of intertextual studies in fourth stage (the last decade of the twentieth century and until now).

Key words: *Ukrainian antiquity, critical reflection, polymethodology.*

КРИТИЧЕСКАЯ РЕФЛЕКСИЯ УКРАИНСКОЙ АНТИЧНОСТИ: ЭТАПЫ И ТЕНДЕНЦИИ

В статье проанализированы основные этапы критической рецепции отечественным литературоведением XX – начала XXI века. явлений украинско-античного диалога, определены их содержание и особенности: активная критическая рецепция в контексте обоснования идей европеизма на первом этапе; спад критической рефлексии и единичные исследования в материковой Украине и перемещения центра аналитики в диаспору на втором этапе; некая реконструкция знаний об украинской античности вместе с деконструкцией советской идеологии – возвращение к эстетическим принципам научного анализа украинской античности на третьем этапе; полиметодологический характер «античных» изысканий, усиление внимания к типологическим обобщениям, актуализация интертекстуальных исследований на четвертом этапе.

Ключевые слова: *украинская античность, критическая рефлексия, зрелый модернизм, соцреализм, полиметодология.*

Свого часу Жак Ле Гофф писав про класичну спадщину як про певну сукупність, що «певним чином заявляє про себе (спадщину застають, а не творять), але для того, щоб цю спадщину прийняти, змінити чи відкинути, потрібні зусилля як на колективному, так і на індивідуальному рівні. Незважаючи на тиск спадщини, від неї можна до деякої міри відмовитися, і в кожному разі її можна використовувати, послуговуватися нею, тим чи іншим способом її пристосовуючи» [3, с. 33–34.]. Ця теза актуальна й щодо рецепції та трансформації українським письменством античної художньої спадщини, у результаті чого вже впродовж століть виформовується феномен української античності. Цю терміносполуку (за аналогією до запропонованої Г. Кнабе «російської античності» [див.: 6] й солідаризуючись із Т. Лучуком у його визначенні української античності як феномену «осягнення культурної спадщини давніх греків і римлян українським словом» [8]) застосовуємо до характеристики явищ, які науковці називають прикладами традиції звернення до античних джерел (М. Майстренко), національною школою наукового й художнього осмислення античності (О. Турган.), історією засвоєння і трансформації античної спадщини (П. Мірошніченко), втіленням концепції античності (Б. Баглай-Соляник), історією і типологією українсько-грецьких літературних зв'язків (Ю. Микитенко), українським рецепційним дискурсом античності (К. Буслава) тощо. Мета нашої студії – розглянути основні етапи критичної рефлексії таких явищ упродовж ХХ – початку ХХІ ст. та визначити їх зміст і спрямованість. Актуальність такого дослідження визначена потребою проаналізувати особливості вивчення української античності, у якому знайшли відображення характерні тенденції наукової рецепції світового контексту вітчизняним літературознавством новітнього періоду. Крім того, аналіз критичної рефлексії античного інтертексту уможливує висновки щодо тенденцій процесу «об'європеювання» (за М. Зеровим) нашої культури. Відсутність праць, у яких би висвітлювалися ці проблеми, зумовлює новизну цієї студії.

Пошуки національної ідентичності і водночас спільного європейського джерела – дві тенденції розвитку української літератури впродовж останніх століть. На це були спрямовані інтелектуальні зусилля багатьох – П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, М. Драгоманова й особливо І. Франка, праці якого започаткували системне дослідження української античності (цьому присвячена дисертація Б. Баглай-Соляник «Іван Франко – дослідник античної літератури» (1996)). Тож критична рефлексія ХХ – ХХІ ст., з одного боку, є продовженням сформованих у добу порубіжжя принципів сприйняття феномену української античності, а з другого, – відображення методологічного й ідеологічного діапазонів трактування проблем класичної спадщини, міфопоетики, інтертексту тощо.

На першому етапі критичної рефлексії української античності новітнього періоду (1920-і роки) спостерігаються дві тенденції: спочатку – це відсутність системних досліджень й окремих публікацій за цією тематикою, що було зумовлено заборонами і почасти знищенням «старої» школи науковців, а також характерним для ренесансної ситуації утвердженням національного статусу літератури насамперед мовою художньою, а не критичною. Пізніше, з 1925 року, від початку літературної дискусії, ситуація змінюється: з'являється низка публікацій, присвячених питанню пошуків спільного європейського «кореня». Якщо памфлети М. Хвильового «Камо грядеши?», «Думки проти течії», «Апологети писаризму», «Україна чи Малоросія?» не лише стали поштовхом до дискусії, а й означили її ідеологічний вектор, то дослідження О. Білецького, А. Ніковського, М. Зерова, П. Филиповича, М. Могилянського, а на Західній Україні – Є. Ю. Пеленського перетворилися на науково обґрунтовану аргументацію тези М. Хвильового про «радісне греко-римське мистецтво» як підґрунтя новітнього етапу української літератури, що тлумачиться частиною європейського культурного простору. У їхніх працях (в основному, це неокласична літературно-критична інтерпретація античності) домінантними є питання генетичних зв'язків вітчизняного письменства з греко-римською спадщиною й особливості її рецепції та трансформації. Так, О. Білецький у «Перекладній літературі в Україні» наголосив на її ролі у зближенні Київської Русі з іншими культурами та формуванні оригінальної літератури, «зберігаючи свій вплив у пізніші епохи, а в окремих випадках – аж до новітніх часів» [1], тим самим означив органічність античного елемента не тільки в киеворуській культурі, а й наступних історико-літературних епохах. Характерно, що інтерес українських дослідників до античної проблематики накладався на необхідність обґрунтування ідей європеїзму, визначення культурно-естетичних орієнтирів нашої літератури. Це, скажімо, праці М. Зерова (передмови до «Антології римської поезії» (1920), «Нової української поезії» (1920), декламатор «Слово» (1923) та «Нове українське письменство» (1924)), у яких простежується системність і концептуальність авторського погляду на

історію української літератури від найдавніших часів і до кінця XIX ст. та її зв'язок з античними культурними традиціями. У цьому ж ряді студія П. Филиповича «Образ Прометей в творах Лесі Українки» (1929), О. Білецького «Антична драма Лесі Українки («Кассандра»)» (1929), дослідження А. Ніковського. Зауважимо, що останній ще до початку українського ренесансу XX ст. активно вивчав своєрідність «перейманья», за його висловом, світового художнього досвіду І. Котляревським, Л. Глібовим, Лесею Українкою та ін. А в праці «Vita nova» (розділ якої «Бог Аполлон» В. Державин вважав маніфестом української неокласики), як і загалом у кількох десятках наукових праць, здійснив висвітлення компаративістської історії української літератури – від античності до сучасників.

Коли неокласикам, як то кажуть, сам Бог велів досліджувати античні впливи, то невеличка стаття П. Тичини 1922 року «Про вічні типи у світовому письменстві», що побачила світ вже після смерті автора, радше виняток у більш ніж скромному критичному доробку поета. Тичину хвилювали секрети довговічності мистецтва, проблеми традицій і новаторства, зокрема, символічне значенням образу Прометей, художню трансформацію якого він запропонує у незакінченій драмі-феєрії «Прометей» і віршах «Прометей», «Ходить Фауст...», «Слався!».

У роки дискусії античність стає інтертекстом тогочасних творів української літератури, які, своєю чергою, потрапляють у сферу первинного критичного сприйняття. Так, античну інтертекстуальність у розвідці «Літературний шлях Максима Рильського» М. Зеров охарактеризував стильовою ознакою творчості поета-неокласика.

На думку Ю. Ганюшенка, у цей час розпочався інвективний етап українського літературознавства, коли відбулося поглинання літературної критики офіційною ідеологічно-міфологічною системою та, як одна з ознак, – «злиття соціально-політичного (карного, репресивного) та критичного дискурсів» [4, с. 8]. Тож із 1928 року й майже до кінця 1950-х тривав другий етап критичної рецепції української античності. Його драматичний характер зумовлений втратами, яких зазнала українська класична філологія унаслідок репресій і панування ортодоксальної соцреалістичної критики. А вилучення з літературного вжитку творів, позначених античним «слідом», і фізичне знищення та науково-критична дискредитація їхніх авторів звузили рецепцію античності до перекладів: хрестоматія античної літератури 1935 р. за редакцією О. Білецького, інтерпретації українською комедій Аристофана В. Свідзинським у 1938 р., переклади Бориса Тена, М. Білика, А. Бойковича, В. Державина та ін. [див. докладніше: 7; 9]. Відтак певні моменти української античності могли бути висвітлені лише принагідно у форматі передмов чи коментарів. Опинившись на периферії наукових студій, вони перемістились і в таку площину спілкування, як епістолярне. Зокрема в листах О. Білецького до М. Зерова в роки їхньої спільної праці над античною хрестоматією, окрім репертуару самої книги, обговорювалося й буття окремих античних тем і мотивів в українському художньому просторі [див. докладніше: 2].

У післявоєнний час українська античність стає об'єктом подальших досліджень О. Білецького. Зокрема, у розвідці 1949 р. «Прометей Есхіла і його потомки у світовій літературі» учений продовжує розпочате П. Филиповичем. Щоправда, тут не обійшлося без «соцреалістичної» коректури: у супереч аргументованому висновку репресованого неокласика про суголосність потрактування античного образу Лесею Українкою і М. Драгомановим, О. Білецький розводить «буржуазно-ліберала» і «поетесу-демократку» в протилежні ідеологічні табори.

Ще чекає на новий дослідницький погляд наукова спадщина (більше 80 праць!) А. Шамрая, якого Ю. Шерех назвав «харківським відповідником Миколи Зерова». В університеті Харкова, потім, вимушено, – в Удмуртії, а після реабілітації – в Київському університеті, він читав курси з історії української, західноєвропейських і античної літератур, де ніколи не відривав літературний процес України від світового, відшукуючи приклади творчого засвоєння письменниками інонаціонального досвіду.

Коли в материковій Україні дослідження української античності «пригальмувалося», на теренах Західної України та в діаспорі воно активізувалось. Так, у літературно-мистецькому й науковому житті Галичини 1930-х років багатогранністю творчих зацікавлень, серед яких і дослідження явищ українсько-античного діалогу, вирізняється постать Є. Ю. Пеленського. Знаковою стала його розвідка «Овідій в українській літературі» (1943), яка увірвала матеріал попередніх праць «Публій Овідій Назон: з класичних традицій у Шевченка» (1935) та «Доля поетів засланих: Шевченко – Овідій – Данте» (1937). На окремі моменти, зокрема, ті, що свідчать про формування негативної оцінки ролі античності в українській літературі, натрапляємо у його дослідженні «Поети 1920-х років» з «Антології сучасної української поезії» (1936). Вагомою для подальшого вивчення феномену Т. Шевченка і його зв'язків з античним текстом стала праця «Шевченко-клясик» (1942), де в класицизмі поета автор вбачав один із найяскравіших прикладів плідного засвоєння і трансформації традицій давньогрецької та римської літератур. Питання української античності висвітлював і В. Державин у розвідці «Поезія М. Зерова і український класицизм» (1948).

Третій етап критичної рефлексії розпочався з кінця 1950-х і тривав до кінця 1990-х років, виявляючись у трьох різновекторних тенденціях, особливості яких є відображенням духовно-ідеологічної атмосфери від «хрущовської відлиги» через брежнєвську стагнацію і до «перебудови». З початком обмеженої лібералізації відлиги розгортається певна реконструкція знань про українську античність. Їх джерела: передмови та коментарі до творів репресованих письменників (скажімо, передмова М. Рильського «Зеров-поет і перекладач» до «Вибраного» 1961 р.) та коментарі перекладів античних першотекстів; аналітичні студії (Н. Корж «Місце та особливості латинської мови в творчості Г. Сковороди» (1956); дослідження світового контексту української літератури, як, наприклад, праці О. Білецького «Світове значення творчості Т. Шевченка» (1951), «Світове значення Івана Франка» (1956), «Українська література серед інших літератур світу» (1958), «До питання про періодизацію історії дожовтневої української літератури» (1963) та ін., де було обґрунтовано специфіку української літератури як феномена естетики, сформульована потреба розгляду її в контексті світової літератури. У ці ж роки (з 1959 р.) за ініціативи кафедри класичної філології тоді Львівського державного університету, яку очолював Й. У. Кобів, «патріарх української класичної філології» (Р. Зорівчак), було започатковане видання наукового збірника «Питання класичної філології», на сторінках якого досліджуватимуться й питання української античності.

Для наукової думки діаспори характерною є тенденція висвітлення питань української античності у зв'язку з підвищеним інтересом до творчості письменників – жертв тоталітарної системи, зокрема, до творчості поетів-неокласиків (М. Микулович «Вплив поезії Горація на київських неокласиків» (1958)) або вивчення аспектів творчості класиків, недостатньо досліджених у материковому літературознавстві (Кухар Р. «До генези класичних елементів у драматичних творах Лесі Українки» (1962).

У так звані застійні часи висвітлення питання діалогу української літератури з античністю намагались «втиснути» в рамки соцреалістичної критики. Це стосувалось не лише праць науково-дослідницького формату. Так, у книзі есеїв «Драма без катарсису» М. Ільницький цитує анонімну рецензію 1974 р. на вірш В. Лучука «Овідій», присвячений В. Гжицькому і зі згадкою в тексті імені М. Зерова: «Викликає велике здивування твердження Лучука про те що до вели-

кого генія літератури Овідія «руки простяга... Микола Зеров» – відомий реакційний український літератор, який також був засланий» [5, с. 210]. Наукове ж дослідження української античності ґрунтувалось переважно на матеріалі відносно «безпечних» періодів давньої та просвітницької літератури або ж у сфері перекладацької рецепції (Н. Корж «Переклади творів Горация на Україні» (1969), ««Пам'ятник» Горация у перекладі Зерова» (1971), Ю. Кузьма «Римські поети епохи Августа в перекладах Миколи Зерова» (1970), Й. Баглай «Василь Щурат – перекладач Горацийових од» (1971), Л.Скорина «Вергілій в українській літературі» (1987)).

Натомість у літературознавстві діаспори всі ці роки активно працював І. Качуровський, дослідження якого складуть у майбутньому «Променисті силуети: лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки», де учений висвітлив доробок насамперед несправедливо забутих і замовчуваних митців та звільнив од стереотипів уявлення про класиків, наголошуючи, окрім усього іншого, й на органічній для традиції нашої літератури рецепції античності (наприклад, в «Українському парнасізмі» (1983)).

Разом із тим у материковому літературознавстві кінця 1980-х реалізуються спроби створення комплексних досліджень світового контексту української літератури, як, наприклад, п'ятитомна праця під керівництвом Г. Вервеса «Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті» (1986 – 1990). Знаковою стала і праця видатного перекладача, поета, прозаїка й есеїста А.Содомори «Жива античність» (1983), у якій запропоновані літературні портрети видатних антиків з погляду їх актуальності для будь-якої національної, й української в тім числі, літератури. Під завісу третього періоду з'являються такі дисертаційні роботи, як «Антична література в курсах словесності Києво-Могилянської академії (XVII – XVIII ст.)» (1989) М. Трофимука, «Творчість Г.Сковороди і антична культура» (1989) Л. Ушкалова.

Упродовж 1990-х років разом із поступовою деконструкцією радянської ідеології відбувається повернення до естетичних засад наукового аналізу української літератури і розпочинається четвертий етап критичної рефлексії української античності, який триває і до тепер. Він характеризується поліметодологічністю студій, посиленням уваги до типологічних узагальнень літературних явищ, застосуванням новітніх методик дослідження. Здобутками цього періоду є праці Ю. Микитенка «Антична спадщина і становлення нової української літератури» (1991), «Від «Слова» до «Ліади»: Петро Ніщинський-перекладач» (1993), «Сяйво Гіппокрени: З історії й типології українсько-грецьких літературних зв'язків» (2008); дисертаційні роботи О. Савчук «Творчість Павла Русина і деякі питання рецепції латинської традиції в українському віршванні XVI – XVIII століття» (1994), монографія М.Майстренко «Шевченко і античність» (1992). Питання рецепції античності С. Маланюком розглядалися Р. Харчук у студії «Вчини мене бичем своїм» (1992), а пізніше – А. Демченко в дослідженнях «Античність у поетичному космосі Євгена Маланюка» (2009) та в зіставленні з авторським варіантом Яра Славутича «Антика в поетичній творчості Євгена Маланюка та Яра Славутича» (2003)).

Актуалізація вивчення українсько-античного діалогу пов'язана також із пріоритетністю аналізу модерних тенденцій вітчизняної літератури, поступовим розширенням літературознавчих парадигм дослідження. Зокрема, у зв'язку з дослідженнями в сфері міфопоетики та українського модернізму: монографія О. Турган «Українська література кінця XIX – початку XX ст. і античність (шляхи сприйняття і засвоєння)» (1995), дисертації О.Вишневої «Рецепція античності у творчості неокласиків, акмеїстів і скамандритів» (2001), В. Зварича «Стилетворчі функції традиційних образів у поезії неокласиків» (2002), П. Мірошніченка «Трансформація жанрових особливостей античної трагедії в українській літературі XIX – початку XX ст.» (2002), К. Булаєвої «Трансформація античних образів і мотивів у творчості Наталени Королевої» (2005), В. Папушиної «Рецепція античної міфології у поезії українського і російського символізму (типологічний аспект)» (2006), Т. Іванюхи «Трансформація жанрів античної літератури у творчості неокласиків» (2007), студії В.Сарапин, Г. Райбедюк, М. Борецького, А. Вонторського, В. Башманівського, А. Демченко, О. Бросаліної та ін.).

Серед праць останніх років, присвячених питанням української античності, – монографії «Античність в українській романістиці 60-80-х років XX століття» (2003) А.Демченко, «На перехресті епох: антична література у творчості Григорія Сковороди» (2010) Т. Шевчук, статті І.Давиденка, присвячені українській Овідіані XX століття та ін.

Позаяк обсяг статті не дозволяє назвати всіх науковців і їхні праці, присвячені досліджуваній проблематиці, зазначимо загальне: історія критичної рефлексії української античності – це, власне, етапи розвитку української компаративістики XX ст. з домінуванням генетико-контактології на першому й порівняльній типології на другому етапі, з формуванням нової концепції літературознавчих досліджень, введенням нових методів, новим баченням наукової вартості й новим соціальним обґрунтуванням літератури (за Д. Фоккемом) на третьому етапі й методологічним плюралізмом, у якому вбачається закономірний феномен, корелятивний епосі постмодернізму, структурі її сприйняття й мислення на четвертому. На етапі, який триває й досі.

Література:

1. Білецький О. Перекладна література в Україні [Електронний режим] / О. Білецький. – Режим доступу: <http://www.ukrlib.com.ua/books/printzip.php?id=6&bookid=0>
2. Гальчук О. «Не минає міт!.. : античний текст у поетичному просторі українського модернізму 1920-1930-х років» [монографія] / Оксана Гальчук. – Чернівці : Книги-XXI, 2013. – 551 с.
3. Гофф Ле Ж. Середньовічна уява [есеї] / Жак Ле Гофф / Пер. з фр. Я. Кравець. – Львів : Літопис, 2007. – 350 с.
4. Ганошенко Ю. Міф, архетип, традиційний образ в українському інтелектуальному романі 20-30-х рр. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук : спец. 10.01.01. «Українська література» / Юрій Ганошенко. – Запоріжжя, 2005. – 24 с.
5. Ільницький М. Драма без катарсису : Сторінки літературного життя Львова другої половини XX століття. Книга 2 / Микола Ільницький. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 256 с.
6. Кнабе Г. Русская античность. Содержание, роль и судьба античного наследия в культуре России / Г. Кнабе. – М. : РГГУ, 1999. – 238 с.
7. Коломієць Л. Українські переклади з античних літератур: окремі видання та публікації в періодиці у 1920-30-ті роки [Електронний режим] / Лада Коломієць. – Режим доступу : [http://file:Микс_2014_47\(1\)_62.pdf](http://file:Микс_2014_47(1)_62.pdf)
8. Лучук Т. Термес над криницею, або Українська античність [Електронний режим] / Тарас Лучук. – Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/faculty/inomov.new/Foreign_Philology/Foreign_Philology/Foreign_Philology_122/articles/53luchuk.pdf
9. Москаленко М. Переклади з античних літератур у Західній Україні (фрагмент із нарисом) / Михайло Москаленко // Коломієць Л. В. Український художній переклад та перекладачі 1920-30-х років: матеріали до курсу «Історія перекладу» : навчальний посібник. – К., 2013. – С. 44–46.